

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában

Minas Bžškeanc’ (1777–1851) velencei mechtarista szerzetes 1830-ban publikált, 424 oldalas örmény nyelvű leírása a kelet- és kelet-közép-európai örményekről páratlan forrásértékű. Munkája címét magyarra a következőképpen lehet fordítani: *Utazás Lengyelországba és más országokba, amelyeket olyan örmények laknak, akik Áni városából származó őseiktől erednek.*¹ Noha a cím tartalmazza a szerző szándékát, hogy beszámol „az Áni városából származó örményekről”, az olvasó elsősorban a Lengyelországban élő örményekre gondol. Az útleírás azonban ennél sokkal szélesebb földrajzi horizontú, mivel azokat az örményeket mutatja be, akik Bécs és a Kaszpi-tenger között telepedtek le, jelentős hangsúlyt fektetve a Kárpát-medencében élő örményekre.

A mű egyidejűleg szolgál útleírásként, történeti esszéként és irodalmi alkotásként, amelyben a történeti kutatómunka mellett a fikció és a képzelet is meghatározó szerepet kap. A szöveg a kollektív identitás és a kulturális emlékezet irodalmi megformálásának példaként értelmezhető, amelyben a múlt rekonstrukciója a jelen önmeghatározásának eszközévé válik, középpontjában pedig az egykori örmény főváros, Áni áll. Az írás nemcsak történeti, hanem kulturális és irodalomtudományi szempontból is releváns, mivel hozzájárul a diaszpórakutatáshoz, a kelet- és kelet-közép-európai örmény közösségek történetének megismeréséhez. Fontos kiemelni azt is, hogy Bžškeanc’ az első jelentősebb örmény szerzők egyike, aki már a modern örmény nyelvet (*ašxarhabar*) használta munkáiban.

Ez az útleírás az első olyan mű, amely Kelet- és Kelet-Közép-Európa örményeit közös származásuk alapján egységes etnikai közösségként jeleníti meg.²

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara Armenológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., kovacs.balint@btk.ppke.hu) és a Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO) tudományos munkatársa.

1 A mű eredeti kiadása: Bžškeanc’, 1830. Mivel a mű nagy jelentőségű Kelet- és Kelet-Közép-Európa történelme szempontjából, a lipcsei Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO) 2019-ben kiadta a teljes szöveget. A német nyelvű kiadás célja az volt, hogy a régióval vagy az örményekkel foglalkozó kutatók számára hozzáférhetővé tegye. Bžškeanc’, 2019. Az alábbi tanulmány szövege a német nyelvű kiadás bevezető tanulmányának továbbgondolt, magyar nyelvű publikációja. Kovács-Grigoryan, 2019. 13–39.

2 Az útleírás (és Minas Bžškeanc’ tevékenysége) mindaddig kevésbé kutatott terület, illetve többnyire csak tágabb összefüggésekben említették. Művének egy kisebb részét már a 19. században lefordították orosz nyelvre: Bžškeanc’ [Медицина Миня], 1877. 441–451. Lásd továbbá: Sargsyan, 2018. 159–193.

A 19. században, közvetlenül a nemzeti mozgalmak kibontakozása előtt, Minas Bžškeanc' a régió örmény diaszpóráinak kollektív identitását egy közös eredetmítosz, az Áni városából való származás narratívájára építve formálta meg. Ez a mítosz az örmény diaszpóra tagjai számára lehetővé tette, hogy a szétszóródottság, a társadalmi és nyelvi asszimiláció különböző mértéke ellenére, a katolikus vagy éppen az apostoli egyház tagjaiként,³ egy közös történelmi és kulturális múlt képze- te révén egységes nemzeti közösségként határozzák meg önmagukat. A folyamat értelmezhető Benedict Anderson „elképzelt közösség” koncepciójának keretében, amely szerint a nemzet olyan *elképzelt politikai közösség*, amelynek tagjai, bár so- hasem ismerhetik meg személyesen egymást, mégis a közös hovatartozás tudatá- ban élnek.⁴

Már korábban is ismert volt Európában, hogy egyes örmények Ániból szár- maznak. Simeon Lehaci (1584–1639) lengyelországi (Zamość) örmény származá- sú utazó és író tizenkét éven át tartó vándorlásai során, 1608–1619 között számos várost és vallási központot látogatott meg, beleértve Konstantinápolyt, Jeruzsále- met, Rómát és Velencét. Úti beszámolójának 15. fejezetében, Lemberg leírásában nagyon röviden megemlíti, hogy az örmények Ániból származnak, de nem mint biztos tudást, csak mint afféle szájhagyományt: „Lemberg (Lviv/Lvov) örményei nem beszélnek örményül. Lengyelül és kipcsak nyelven beszélnek, vagyis a tatárok nyelvén. Azt mondják, hogy a helyi örmények Ániból telepedtek ide.”⁵

Hipotézisünk szerint csak Minas Bžškeanc' kötetének 1830-as megjelené- sét követően vált az Áni-eredet népszerű gondolattá, valamint Áni kifejezetten mint mitikus őshaza emlékezeti helyé a kelet- és kelet-közép-európai örmények köré- ben. Bžškeanc' útleírása tehát az örmény diaszpóra esetében e képzeletbeli közös- ség megteremtésének egyik korai – és sikeres – példajaként értelmezhető, amely az Áni-mítosz révén közös identitást és történelmi kontinuitást konstruált.⁶

Két alapvető kérdés merül fel: miért volt fontos Bžškeanc'-nak az Áni-örmé- nyek közös eredetének hangsúlyozása, és milyen társadalmi, kulturális célokat szol- gált ez a narratíva? Emellett adódik a módszertani kérdés is: hogyan rekonstruálta és rendszerezte Bžškeanc' útleírásában a különböző forrásokat, valamint miként ötvözte a valós és képzeletbeli elemeket a kelet- és kelet-közép-európai örmény kö- zösségek bemutatásában? E kutatói szempontok irányt adnak a mű elemzéséhez, lehetővé téve, hogy ne csupán a történeti tényeket, hanem az útleírás közösségfor- máló és identitásépítő szerepét is feltárjuk. Tanulmányunk függelékében szó szerinti fordításban közöljük a Minas Bžškeanc'-féle útleírás Magyarországról, pontosab- ban a magyarországi örményekről szóló fejezeteit, amelyek eddig magyar nyelven még nem voltak olvashatóak.

3 A galíciai és erdélyi örmények egyházi uniót kötöttek, és az asszimiláció körükben gyorsabban ment vég- be, mint más kelet- vagy kelet-közép-európai örmény közösségek esetében. A vallási uniókról bővebben: Nagy, 2008. 411–428.; Nagy, 2020a. 53–97.; Nagy, 2020b. 35–75.; Nagy, 2021. 54–63.

4 Anderson, 2006. 15.

5 Simëon, 2007. 286.

6 Kovács, 2014. 509–518.

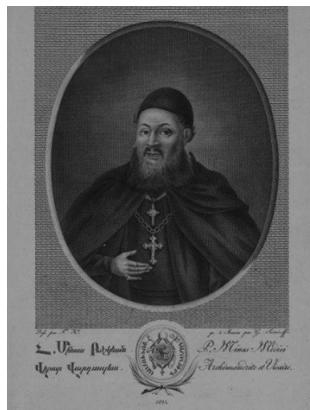
A szerző

Minas Bžškeanc’ 1777-ben született örmény katolikus családban Trapezuntban (Trabzon), az Oszmán Birodalomban. Egy tehetsős család gyermeke volt, amelyben valószínűleg élő emlékezetként öröklődött nemzedékről nemzedékre, hogy őseik Ániból, az egykori örmény fővárosból származtak. Tizenkét éves korában, 1789-ben Velencébe küldték, ahogyan a tehetősebb örmény katolikus családokban szokás volt. Miután befejezte tanulmányait, 1804-ben pappá szentelték. Ezt követően főként szülővárosában tanárként és nevelőként tevékenykedett – későbbi irodalmi munkásságának jelentős része is e hivatás hatását tükrözi.

Ezután 1808-ig Bžškeanc’ Velencében dolgozott, majd ezt követően Konstantinápolyban találjuk, a Bera (Pera) városrészben működő mechtarista iskola felügyelőjeként tevékenykedett.⁷ Velencében kolostorban élt, ahol a szerzetestársak az örmény történelem különböző narratíváit rekonstruálták – vagy talán meg is alkották. Néhányuk, például Mik’ajel Čamčjan (1738–1823) vagy Łevond Ališan (1820–1901), az örmény történelmet a klasszikus szerzők alapján dolgozták fel, majd írásaikat publikálták és terjesztették. A szövegek a 19. században az örmény periodikák, nyomdák és az iskolarendszer segítségével mélyen beépültek az örmény közösségek tudatába, és ismertek lettek Oroszországban, az Oszmán Birodalomban és a diaszpórában.⁸

Hosszú ideig Minas Bžškeanc’ot az 1815-ben megjelent *Akadémia a tudásról* (Čemaran Giteleac’) című kötet szerzőjeként lehetett csak ismerni. A mű egyfajta enciklopédia volt a diákjai számára, különlegessége abban rejlett, hogy strófákban és rímes formában íródott. A kötetben a kor tudományait magyarázza el közérthető módon, szintén strófákba rendezve és lábjegyzetekkel ellátva. Ugyanilyen inspiráció jellemezte a szerző *Tananyag gyermekeknek* (Varžut’iwn Mankanc’) és a *Gyermekek képességei* (Hmtowt’iwn Mankanc’) című könyveit is. Ezek a könyvek a legsikeresebbek a mechtarista szerzetesek pedagógiai kiadványai között; az első könyv három, a második pedig kilenc kiadást ért meg a 19. század folyamán.⁹ Fontos még megemlíteni, hogy Bžškeanc’ 1812-ben beszélt örmény nyelven megalkotta az első örmény zenetudományi könyvet is, és elkészítette a *Robinson Crusoe* című regény első modern örmény nyelvű fordítását, amely 1817-ben jelent meg.¹⁰

Minas Bžškeanc’ élete legnagyobb részét a Krím félszigeten, Karaszu-Bazarban (ma Bilohirszk) töltötte, ahol az örmény katolikus egyházban vikáriusként szolgált. Az utazáshoz először az Orosz Birodalom bécsi nagykövetétől kapott engedélyt, majd 1821. február 10-én érkezett meg Feodoszijába (korábban Kaffa). Ott

1. kép. Minas Bžškeanc’
velencei archimandrita

7 Nichanian, 2019. 41.

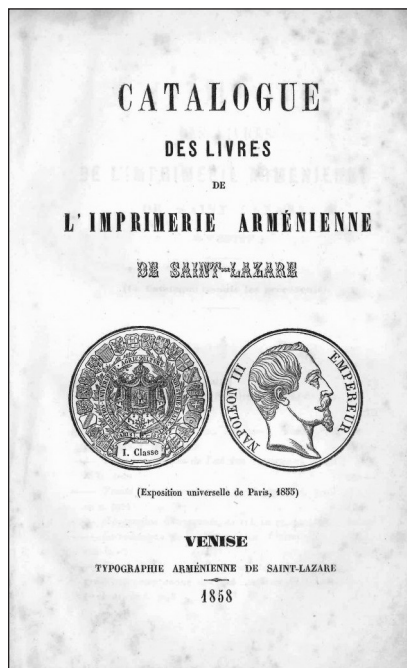
8 Tololyan, 1999. 79–102. Vö. Kovács, 2015. 254–255.

9 Nichanian, 2019. 42.

10 Nichanian, 2014. 85.

„útlevelet” kapott, amely három hónapig engedélyezte számára a tartózkodást a Tauriai kormányzóságban (a gubernyija a Krím félsziget területét foglalta magában). Az említett és más dokumentumokban „Minas Medici” néven szerepelt. Miután ennek az „útlevelnek” a hatálya lejárt, állandó tartózkodási engedélyért folyamodott az Orosz Birodalomhoz, amelyet 1821. július 6-án meg is kapott. Karasz-Bazarban egy olyan házban lakott, amely az örmény katolikus egyház tulajdona volt, és örmény nyelvet tanított az örmény katolikus plébániai iskolában. 1845. december 7-én Bžškeanc’ engedélyt kért, hogy két évre elutazhasson az Orosz Birodalomból, hogy „többnyelvű nyelvtanát” Velencében kiadja. 1846-ban elhagyta Oroszországot, és soha többé nem tért vissza.¹¹

Bžškeanc’ családneve az örmény bžisk szóból származik, amelynek jelentése „orvos”. A nevet szó szerint fordították, nemcsak az orosz útlevelben, hanem a mechitarista rend nyomdájának francia nyelvű katalógusában, így ott „Medici” P. Minas néven szerepel.¹² A katalógus tizenegy publikációját sorolja fel,¹³ útinaplóján kívül egy másik, a Fekete-tenger régiójáról szóló esszét (*Pontosz története*),¹⁴ valamint pedagógiai és enciklopédikus műveket.

2. kép. Az örmény nyelvű könyvek katalógusa, 1858

Bžškeanc’ útleírásának „műfajai”

Minas Bžškeanc’ *Utazás Lengyelországba és más országokba...* című útleírásában többféle műfaj is megtalálható. Az *útleírás*, mint egy valós utazás elbeszélő bemutatása, nem új keletű dolog, hanem a nyugati irodalom egyik legrégebbi műfajához tartozott.¹⁵ Az utazási irodalom a középkor óta különösen gyorsan fejlődött, és tematikailag, valamint irodalmi szempontból is rendkívül sokrétűvé vált. Az utazások gyakoribbá válása és különböző formái egyúttal az utazási irodalom fejlődését is jelentették. Az első utazások és a kapcsolódó útleírások többnyire vallási indítatásúak voltak, és a zarándoklatoktól egészen a keresztes hadjáratokig terjedtek. Ezt követően a kora újkorban szokássá váltak a nemesi tanulmányutak (*Kavalierstour*).

¹¹ Timirgazin, 2008. 110–112.

¹² Uo. 110–112.

¹³ *Catalogue des livres*, 1858. 15.

¹⁴ Bžškeanc’, 1819.

¹⁵ Brenner, 1990. 1.

— 20 —		— 21 —	
—	<i>Exercice de l'amour divin</i> , in 32. 1855	2:50	
LITURGIE ARMÉNIENNE , avec gravures, in 4. 1825		2:50	
—	La même, in 8. 1827	2:—	
—	La même avec une traduction italienne par le P. G. AVÉDIKIAN, in 8, ornée de gravures, 1827, 1834	2:75	
—	La même, traduite en français, par Monseigneur LAPOSTOLES, in 8, ornée de gravures. 1834	2:—	
LIVRE DE PRIÈRES , à l'usage des prêtres, belle édition, in 32. 1852		:50	
LOJOLA (S. IGNACE), <i>Les Exercices spirituels</i> , trad. en arm. par le P. P. MINAS, in 42. 1834			
M			
MAMBRÉ , auteur classique du V siècle. <i>Les Homélies</i> , in 8. 1833			
MAMIGONIAN (JEAN), auteur classique du VIII siècle, <i>Histoire de Taron</i> . V. ZÉNON.			
MANIÈRE DE RÉCITER LE SAINT ROSAIRE , in 42		:50	
MANTAGOUNI (JEAN), auteur classique du V siècle, <i>Homélies</i> , 1 vol. gr. in 8. 1837		4:—	
MATHIEU DE TOKAT (P.), <i>Les louanges de la Sainte Vierge</i> , 1 vol. in 8. 1739		1:—	
—	<i>Méditations sur la passion de N. S.</i> , in 46. 1759	1:—	
—	<i>Le Mystère de la piété</i> , 1 vol. gr. in 4. 1775	2:50	
—	<i>Vie de S. Grégoire Illuminateur de l'Arménie</i> , 1 vol. in 8. 1749	2:—	
MÉDICI (P. MINAS), <i>Encyclopédie de la jeunesse</i> , avec des notes et fig. 1 vol. in 8. 1818		5:—	
—	<i>Exercices de lecture pour les enfans</i> , en arm. mod. in 8. 1830 et 1847	2:—	
—	<i>Instruction des Enfans</i> , 1 vol. in 46. 1832	5:—	
—	<i>Catéchisme de la doctrine chrétienne</i> , in 42. 1836	2:50	
—	<i>Grammaire polyglotte</i> , contenant les principes des langues turque, persanne, arabe et tartare, avec des remarques analytiques sur d'autres langues, un magnifique vol. in 4. 1846	24:—	
—	<i>Grammaire russe à l'usage des Arméniens</i> , 1 vol. gr. in 8. 1828	6:—	
—	<i>Grammaire arménienne à l'usage des Russes</i> , 1 vol. gr. in 8. 1840	6:—	
—	<i>Histoire sacrée et Fies des Papes</i> , 2 vol. in 48. 1828	6:—	
—	<i>Voyage en Gallicie et en Crimée</i> , avec des relations historiques et géographiques sur les colonies arméniennes qui autrefois habitaient Ani, jadis capitale des Bagratides, 1 vol. gr. in 8. 1830	7:—	
—	<i>Description géographique des côtes de la Mer Noire</i> , avec une Carte en caractères arméniens et turcs, 1 vol. gr. in 8. 1819	2:50	
—	<i>Petite Biographie universelle</i> , en arm. mod. in 46. 1830	6:—	
MÉKHITAR (ABÉ), <i>Dictionnaire Arménien</i> , 2 vol. in 4. 1749–69, très rare.			
—	<i>Commentaire sur l'Ecclésiaste</i> , 1 vol. in 8. 1756	2:—	
—	<i>Commentaire sur l'évangile de S. Mathieu</i> , 4 vol. gr. in 8. 1757	10:—	
—	<i>Doctrine chrétienne</i> , précédée d'un <i>Abécédaire arménien</i> , in 42. 1750	1:—	
—	Le même ouvrage en arm. mod., suivi de plusieurs hymnes par l'auteur, in 42. 1771	1:75	
—	<i>Exercices de la prière mentale</i> , 1 vol. in 8. 1772	1:50	
—	<i>La Voix de J.-C. ou Préceptes de N. S. à l'âme fidèle</i> , in 46. 1810	1:—	
—	<i>Grammaire arménienne</i> , 1 vol. in 4. 1770	3:—	
MÉKHITAR HERATZI , écrivain du XII siècle, <i>Trai-</i>			

3. kép. Minas Bžškeanc’ művei a velencei katalógusban

A 18. századot az útleírás aranykorának tekintették. Előtte az utazás elsősorban az arisztokrácia kiváltsága volt; ebben az időszakban azonban már más társadalmi rétegek számára is lehetővé vált, többek között a tudósok tudományos utazásai is fontosak lettek.¹⁶

A felfedezések idején, különösen a felvilágosodás után, a kutatóutak és az expedíciók új utazási formaként alakultak ki, leírásuk különböző formákban történt. A legfontosabb tudományág a földrajz volt, amelyet más tudományterületek vagy politikai érdekek is inspiráltak. Ebben a tudománytörténeti – és nem csupán irodalomtörténeti – keretben kell értelmezni a 19. századi kutatóutakról szóló beszámolókat.¹⁷ A 19. századi útleírásokban új irányzatok figyelhetők meg, például az „egzotikus” témák és a Kelet felfedezése. A Kelet (az „Orient”) észlelésében döntő szerepet játszott az úgynevezett „kontrasztelv”: vagyis az, ahogyan a „mésés”, az „egzotikus”, de gyakran az „irracionalis” jelzővel leírt „Keletet” az európai utazók érzékelték, akik ezzel szemben önmagukat műveltnek, racionálisnak és modern európainak tekintették.¹⁸ Bžškeanc’ maga soha nem használja az „út-

16 Seidel, 2014. 8.

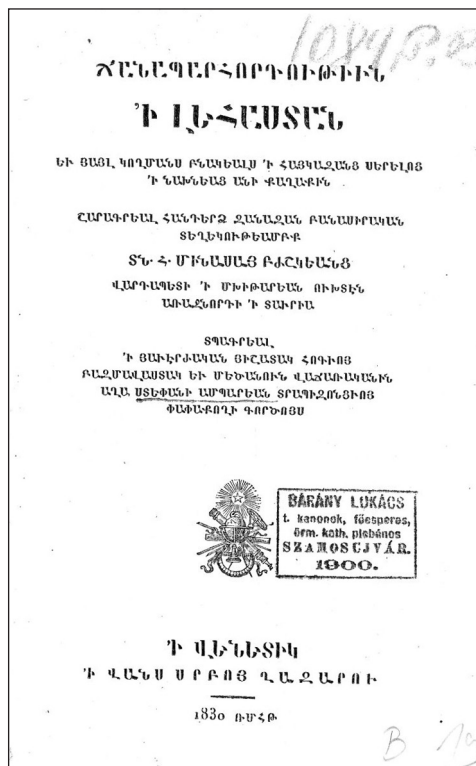
17 Brenner, 1990. 443–445.

18 Uo. 549–550.

leírás” megnevezést, mégis egyértelmű, hogy műve egy vagy több útja és tapasztalatai alapján újonnan szerzett ismereteket ír le.

A közelmúltban megtörtént valós utazás leírása mellett a könyv oldalain megjelenik egy filológia-topográfiai alkotás. Az örmény hagyományban ennek saját elnevezése van: a mechtaristák ezt a műfajt „storagrowt’iwn”-nak (ejtsd: storagrucjún, azaz részletes leírás) hívták. A „storagrowt’iwn” egy szerre kapcsolódik a jelenhez és a múlt-hoz. Egyrészt a régiségek aktuális állapotát írja le, másrészt a múltat is felidézi. A mű valós utazás illúzióját kelti, sok földrajzi részletet tartalmaz, miközben belső lényege inkább a múltba tett utazás, a régiségek felfedezése a valódi cél.¹⁹ Az utazó áll a történet közép-pontjában, de kezdetben alig esik szó róla. A műfajt Bžškeanc’ földrajzi történelemnek határozta meg, a definíció az útleírás bevezetőjében és az utolsó rész 583. pontjában szerepel: „Hogy földrajzi történelmünket befejezzük, helyénvalónak tartottuk, hogy beszámolónkat kiterjesszük Tatáriára és Grúziára az ott élő örmények vonatkozásában.”²⁰ A szerző a történelmet földrajzi megközelítésben magyarázza: leírása igazodik a földrajzi elhelyezkedéshez, de mindenhol történeti adatokat is közöl.

A harmadik műfaj a történeti értekezés, vagyis egy történeti elemzés a források alapján az örmény főváros, Áni történelméről és pusztulásáról. Ez a fejezet azzal a céllal készült, hogy magyarázatot adjon az örmények Kelet- és Kelet-Közép-Európába vándorlásáról. Ez tehát nem az utazással kapcsolatos leírás, hanem történeti elemzés, ahol a szerző megjelöli a forrásokat. A szerző számos, ma már nem létező forrást idéz és közöl: feliratokat, kolofonokat, jegyzeteket és protokollokat archivál, és az olvasóknak korabeli történeti tanúként mutatja be. Legfontosabb forrásai az örmény „klasszikusok”, vagyis azok a történetírók, akik részben a középkorban, részben a kora újkorban éltek, és akiknek történetírására alapozva a 18–19. században összeállították az örmény történelem narratíváit.²¹

4. kép. Az *Utazás Lengyelországba és más országokba...* eredeti kiadásának címlapja

19 Nichanian, 2019. 40–41.

20 Bžškeanc', 2019. 445.

21 Az alábbi örmény krónikaírókra találunk utalásokat a műben: Movsēs Xorenac'i (5. század); Matt'ēos Urhayec'i (1070 körül – 1137 után); Yovhannēs Drasxanakerc'i (9–10. század); Vardan Arewelc'i (kb.

A negyedik műfaj a történelmi és irodalmi fantázia. A szerző elképzei Ánit, a régi fővárost, valamint az örmények szétszóródását és letelepedését Kelet-Európában, miközben valószínűleg személyesen sosem látta a várost. Így ír például III. Asot Bagratuniról (952/53–977):

„Asot felépítette Áni belső falát, és nagy tornyokkal, lenyűgöző bástyákkal erősítette meg azt. Ott egyszerű palotákat, kolostorokat, világos templomokat, apácakolostorokat, szegényházakat, kórházakat és egyéb hasznos egyházi intézményeket emelt, mígnem a város minden tekintetben virágzásnak indult, gyönyörű épületekkel díszítették, és az egyik rezidenciális fővárossá vált. (...) Ebben az időben Áni lakóinak egysége és szeretetlelkülete olyan erős lett, hogy mindenki tisztelte egymást. Fiatal és idős egyaránt a hazaszeretet szellemében élt, ezért mindenki nagy sikereket ért el.”²²

Az útleírás – különösen az első fejezet – azt a benyomást kelti, mintha az olvasó egy történelmi regényt olvasna az örmények középkori történelméről, amelyet a kora újkor drámákhoz hasonló módon írtak meg. Bžškeanc’ maga is írt iskoladrámákat. Leírásaiban intrikákat, gyilkosságokat, árulásokat és csatákat mutatott be. A festői módon megalkotott bžškeanc’i útleírást Nikoz (Nyikolaj) Marr (1865–1934) oroszországi nyelvész és régész így foglalta össze: „Minden dolog összekapcsolódik beszámolójában – a valóság keretein belül – mindazzal, amit az örmény források valaha mondtak a városról. Bžškeanc’ nem látta a várost, de úgy tűnik, hogy a varázslatos hatás erőteljesen működik, nemcsak annak, aki már látta a romokat, hanem annak is, aki csak képzeletben élte át azokat.”²³

A kötet tehát nem „klasszikus” útleírás, és magáról a szerzőről is nagyon keveset tudunk meg belőle. A „külső” világ jól felismerhető a beszámolóból, a „belső” azonban kevésbé. Ennek megfelelően az útleírás nem tekinthető egodokumentumnak. Mégis rendelkezik néhány ilyen vonatkozással: „földrajzi történelmét” többes szám első személyben írja le, miközben magáról alig beszél.²⁴ Magánéletéről nagyon ritkán jutnak el információk hozzánk, ilyen példa, amikor odesszai tevékenységéről ír, ahol rendkívül büszke volt magára, mivel látogatása alkalmával személyes köszönőlevelet kapott.²⁵ A tudományos fókusz sokkal jobban felismerhető: egyrészt a szerző átfogó leírást kíván készíteni, másrészt a könyv rendkívül gazdag forrásanyagban (dokumentációs cél), harmadrészt a történelmi események okait vagy indokait próbálja feltárni. Bžškeanc’ „örökség-turista” volt, aki az örmény élet kelet- és kelet-közép-európai helyszíneit keresi fel, és azt vizsgálja, mi látható Áni örökségéből, amely egyfajta referenciapontként szolgál és biztonságot jelent.

1198–1271); Stepanos Asotik/Step’anos Taronec’i (11. század); Xosrov Anjewac’i (10. század); Lewond Vardapet (8. század); Kirakos Ganjakec’i (kb. 1200/1202–1271); Grigor Magistros (kb. 990–1058); Samowēl Anec’i (1105–1185); Aristakēs Lastiverc’i (1002–1080); Łazar P’arpec’i (kb. 442 – 6. század eleje); Eliše Vardapet (410–475).

²² Bžškeanc’, 2019. 102.

²³ Tchobanian, 2001. 276–282.

²⁴ Vö. Tandeck–Flachenecker, 2015. 10.

²⁵ Bžškeanc’, 2019. 288–289.

Az utazások

Minas Bžskeanc' három utazást tett, hogy publikálja elképzeléseit és felfedezéseit. A három utazás közül a második valószínűleg egy képzeletbeli utazás, amelyet könyvek vagy a helyi lakosságtól kapott információk alapján írt. Ez bizonytalanságot teremt az olvasóban, mivel nem egyértelmű, hogy mely helyeket látogatta meg valójában, és melyeket nem.

1. utazás (1808): Erdély, Moldva, Bulgária.

[2. utazás (1817)]: Trapezuntból a Fekete-tenger körül Konstantinápoly felé Karaszu-Bazarba (Bilohirszk).

3. utazás (1820): Velence – Mestre – Treviso – Ljubljana – Stájerország – Graz – Bécs – Brno – Olmütz – Lemberg – Halics – Stanisławów – Kutý – Galícia [...].

Útleírásának összefoglalójában röviden bemutatja két utazását. A szövegben egyértelműen megjelenik az „elképzelt közösség”. Bžskeanc' lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy mentálisan összekapcsolja az örmény diaszpóra tagjait, így az olvasó is részese lesz annak a kulturális és közösségi térnek, amelyet az utazás leírása teremt. A szöveg az összetartozás érzését erősíti, függetlenül a fizikai távolságtól:

„Elsősorban azoknak a városoknak a leírása a célom, ahol Áni polgárai élnek. Sikertült újra meglátogatnunk őket, akik honfitársaink, és különböző országokban élnek szétszórva. Először 1808-ban utaztunk Magyarországon, majd Moldvában és Bulgáriában. Másodszor, 1820-ban, Németországon, Lengyelországon és Kis-Tatarstanon²⁶ vagy Nor Rowssian²⁷ keresztül utaztunk. Ezt az új utazást sorrendben és egymás után fogjuk leírni.”

Az útleírás négy fejezetre oszlik: *Előszó*; *Első rész*, amely Áni városáról és lakóiról ad információkat. Ez egy történelmi esszé, amelyben a szerző megemlíti forrásait; *Második rész*, amely az utazásának története; *Harmadik rész*, amely az utazásának függelékét képezi.

A mű előszava olyan szerkezetű, mint a kora újkori európai iskolai drámák argumentuma. Bžskeanc' a Bibliából idéz: „Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek, de a föld örökké megmarad (Prédikátor 1,4).” Az egész útleírás jellege erre az idézetre épül: a szerző igyekszik bemutatni a kelet- és kelet-közép-európai örmények fontos szerepét a civilizáció történetében, még akkor is, ha különböző helyekről már eltűntek. Ebben pedig fel lehet fedezni a felvilágosodás hatását, Hegel filozófiáját is, aki az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* című munkájában dialektikus történelemfelfogását egy erőteljes metaforába sűríti: minden nép (vagy korszak) megteremti saját „gyümölcsét” – eredményeit, eszméit –, de ezek idővel „méreggá” válnak, vagyis saját önpusztulásának eszközeivé. Ugyanakkor ebből

26 Kis-Tatárország (az egykori Krími, Asztraháni és Kazáni Kánságok területe).

27 Novorosszija (a Fekete-tenger északi részén az Orosz Birodalom által a 18. században elfoglalt területek).

a pusztulásból születik meg egy új princípium, egy új korszak – a történelem fejlődésének következő foka.²⁸

Bžškeanc’ – egyfajta magyarázó elvnek tekintve – hangsúlyt fektetett a mitológiai elemekre is. A katasztrófa, amely a harmónia után az örmények szétvándorlásának oka lett, történelemalakító eseményként jelenik meg. Ez az elképzelés az ókor óta domináns szerepet játszott a különböző történelemfilozófiai koncepciókban. Platon például a történelemről, a kozmoszról és az emberiségről szóló dialógusában fejtette ki ezzel kapcsolatos elgondolásait. Elmélete szerint az univerzum, az emberiség és a lélek teljes történelmét nagy természeti katasztrófák rázzák meg, amelyek nagyon hosszú időközönként ismétlődnek. A katasztrófa lehet földrengés, aszály vagy árvíz. Minden földrengető katasztrófában az emberiség néhány túlélő kivételével elpusztul, és az emberek gazdasága és műveltsége megsemmisül.²⁹

Bžškeanc’ a bibliai özönvíz katasztrófáját és a bábeli torony történetét a szétszóródással kapcsolta össze, ami szinte reflexszerűen az örmények szétszóródását juttatja az olvasó eszébe, ugyanakkor a túlélők egyesültek, ezzel a szerző mintegy történeti háttérrel ad annak, hogy az örmények egy nemzetté kapcsolódnak össze:

„Az egész világot elborító árvíz után az emberiség második őse, miután elérte a szárazföldet, először is menedéket épített magának, ez volt Naxijewan, hogy az emberiség, mielőtt szétszéledne, megláthassa az egység és a civilizáció szellemét. A torony építése után, amikor az emberek pánikba esve különböző irányokba szétszóródtak, több ezer fős csoportokban gyűltek össze a világ különböző részein, egyesültek egy civilizációba és birodalmat alapítottak; egy várost építettek, az egység szellemében egy néppé és egy nemzetté váltak.”³⁰

Az útinaplóban a leírások általában egyszerűek: kisebb falvak esetében röviden jegyezte fel, hány örmény él ott, és van-e templom. A leírásokat valószínűleg már az utazás során készítette, a könyvet később ezek alapján tagolta. Jó bizonyíték erre kézzel írt útinaplója a velencei mechitarista kolostorban, amely rövid jegyzeteket tartalmaz. A városleírások részletesebbek; megpróbálja a városok történetét „földrajzilag” bemutatni, ír a város és lakói természetéről, mindig az örmény lakosság a központi elem. Valószínű, hogy nem látogatott meg minden helyet, amiről ír, hanem csak a nagyobb, jelentősebb településeket, és ott gyűjtött információkat a kisebb, közeli helyekről, ahol az örmények akkor vagy korábban éltek. Valódi és képzeletbeli utazásai során jegyzeteket írt minden olyan faluról és városról, ahol örményekkel találkozott, családokkal vagy nagyobb közösségekkel, és őket „Áni-örményeknek” nevezte.³¹ Fontos megjegyezni, hogy a beszámoló egyedülálló pillanatképet ad az örmény templomokról, feliratokról, festményekről, templomi díszítésekről, Erdély, Bukovina, Galícia, Besszarábia és a Krím művészeti örökségéről, mindarról, ami még a 19. században is létezett, vagy az emberek emlékezetében élt.

²⁸ Hegel, 1979.

²⁹ Wilke, 1997. 225.

³⁰ Bžškeanc’, 2019. 288–289.

³¹ Az Áni-örményekről és a főváros Ániról mint az emlékezés helyéről: Kovács, 2019. 72–83.

A könyv második részében egyre kevesebb információ található az örményekről, viszont egyre nagyobb teret nyer a történelmi fejtegetés; a szerző például hosszú fejezetet szentel a Krími Kánságnak (392–402. szám), a szövegrész valószínűleg már létező irodalmi forrásokból áll össze, ahol az örmények nem szerepelnek. Mivel ő maga a Krímben lett pap, nagyon jól ismerte a félszigetet, amit a publikációban szereplő adatok is bizonyítanak.

A könyv harmadik részében a szerző kiegészíti útleírását, és az írásmódjából kiderül, hogy a leírt városokat és helyeket valószínűleg soha nem látta. Ebben a részben még ír „Áni-örményekről”, de már jóval kisebb hangsúllyal utal a közös „Áni-származásra”.

Bírálatok

A *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, közismert nevén *Kronprinzenwerk* célja az volt, hogy átfogó képet adjon a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiáról, történelméről, földrajzáról, népeiről, kultúrájáról, gazdaságáról, művészetéről és hagyományairól. Ez a monumentális vállalkozás máig az egyik legteljesebb 19. századi összefoglaló a birodalomról, a sorozat egyszerre törekszik tudományos igényességre és reprezentatív, dinasztikus önkifejezésre.³² Az egyes kötetek 1886–1902 között jelentek meg Rudolf főherceg – a trónörökös, azaz *Kronprinz* – fővédnöksége alatt. A munka első kézből mutatja be, miként látta a Monarchia önmagát: hogyan konstruálta a „közös identitást”, milyen képet kívánt sugározni a külvilág felé, és miként ábrázolta a különböző nemzetiségeket – például a magyarokat, szlovákokat, románokat, örményeket és más népeket. Helyet kapott Minas Bžškeanc’ bemutatása is, akit „utazóként” írt le a kötet szerzője, és meglehetősen kritikusan szól róla, mivel tudósként a múlt iránt lelkesedik, a történeti emlékeket gyűjti és rendszerezi, de az akkori mindennapi élet, a kortárs örmény közösség leírása iránt már kis érdeklődést mutat: ott szűkszavú, távolságtartó, személytelen.

„Minas Beseschkianz, aki saját nevét szívesen és hangzatosabb formában »de Medicis«-re fordította, figyelmes és tájékozott utazó. Beszámol könyvekről és kéziratokról, meglep bennünket azzal a hírrel, hogy Lembergben örmény zsoldárokat és orvosi munkákat nyomtattak, kibetűzi a félig elporladt sírkövek és emléktáblák feliratait, rendszerezi az adatokat és történeti tényeket rövid történelmi összefoglalóba foglal. Ám amikor a korabeli állapotok és az örmény népi élet bemutatásához kellene fordulnia, akkor tömör, szűkszavú, szinte mogorva lesz. Csak elhaladva jegyzi meg, hogy Lembergben alig több mint száz család él, akik nagy részben még vidéken laknak, és külön hangsúlyozza, hogy a leMBERGI örmény apácák kolostorában »még mindig« örményül imádkoznak. A tudós atya körülbelül 150 évvel késett. Ha a XVII. század második felében egy utazó Kelet-Galíciá-

³² Petschar, 2011. 49–72.

ban tartózkodott volna, például Pater Luigi Maria Pidou társaságában, aki évekig dolgozott a római unióért, akkor még az örményeket egy szorosan összefogott közösségként találta volna.”³³

Schütz Ödön (1916–1999) szintén bírálta Bžškeanc’ forráskritikáját. Schütz szerint Bžškeanc’ könyvében az örmény közösségek múltját és jelenét kívánta bemutatni, az őshazával – kifejezetten Áni városával – összefüggésben, így az első örmény települések eredetére több, egymásnak ellentmondó magyarázatot adott, míg egy másik fejezetben tévesen datálta Áni elfoglalását, mivel az eseményt 1062-re tette a valós 1064 helyett. Bžškeanc’ szerint Alp Arslán örményországi inváziója váltotta ki az örmények kivándorlását, és ismételten azt állította, hogy a lengyelországi örmények a szeldzsuk kori kivándorlók leszármazottai.³⁴

Marc Nichanian kritikája egész más szempontokat vesz figyelembe, nem a ténybeli tévedéseket rója fel. Meglátása szerint Minas Bžškeanc’ útirajzai nemcsak valós utazásokat dokumentálnak, hanem tényleges látogatások, irodalmi kitalációk és filológia-földrajzi leírások keverékét adják. A bizonytalanság, hogy valóban bejárta-e a helyeket, vagy csupán irodalmi eszközökkel alkotta meg a leírásokat, oda vezetett, hogy szakértők munkáját nem „klasszikus irodalomként”, hanem inkább filológia-földrajzi műként értékelték. Nichanian kiemeli, hogy Bžškeanc’ művei erősen pedagógiai jellegűek voltak, ideértve a színpadi darabokat, a diákoknak szánt enciklopédiákat és a modern örmény nyelven készült fordításokat. Emiatt utólag kevésbé jelentősnek vagy akár „megvetendőnek” tartották őket, mivel főként a gyermekek oktatását szolgálták. Nichanian hangsúlyozza továbbá, hogy Bžškeanc’ bizonyos tervei, például a trapezunti iskola megalapítása, részben meghiúsultak, ami befolyásolta utólagos megítélését. Ennek ellenére tanári, egyházi és fordítói tevékenysége jelentős volt, és művei történeti értékük miatt fontos korai példái a modern örmény nyelv használatának, még ha hosszú ideig figyelmen kívül is hagyták őket.³⁵

Összefoglalás

Minas Bžškeanc’ 1830-as útleírása a kelet- és kelet-közép-európai örmény diaszpóra egyik legfontosabb forrása, amely az Áni-eredet narratívájára építve alakította ki az örmények közös identitását. A szerző számára az „Áni-örmények” közös származásának hangsúlyozása lehetővé tette a földrajzilag szétszórott közösségek összekapcsolását, és egy közös történelmi és kulturális múlt képzetén keresztül egységes nemzettudatot teremtett. A társadalmi és kulturális cél a diaszpóra kohéziójának erősítése, a kollektív emlékezet és az örmény kultúra megőrzése volt. Módszertanilag Bžškeanc’ ötvözte a valós utazások során gyűjtött adatokat, a történeti források elemzését és a képzeletbeli rekonstrukciót, így a mű egyszerre dokumentum, peda-

33 *Kronprinzenwerk*, Bd. 19. 1898. 441.

34 Schütz, 1978. 122.

35 Nichanian, 2014. 85.

gógiai eszköz és identitásépítő narratíva. Az útleírás révén az Áni-mítosz kifejezetten a diaszpóra közös emlékezetének és „elképzelt közösségének” formálásában vált meghatározóvá.

FÜGGELÉK

A Magyarországon élő Áni örmény generációk

324 Amikor az örmények Ániból menekültek a tatárok elől, először Pontoszba érkeztek.³⁶ Pontoszból aztán hajóra szálltak, és Európába, Moldvába érkeztek. Egy idő után pedig onnan Magyarországra költöztek. Kezdetben a magyarokkal együtt éltek vegyesen a különböző városokban és falvakban. Később, amikor rájöttek, hogy a föld termékeny és jó, hazafias szellemben újra egyesültek, és két várost építettek: az egyiket Szamosújvárnak,³⁷ a másikat Erzsébetvárosnak vagy Ebesfalvának nevezték.³⁸ Az örmények egy része magyar városokban telepedett le Gyergyóban³⁹ és Szépvízen.⁴⁰ Mások a helyükön maradtak a különböző városokban és falvakban, mert ott kedvező feltételeket találtak a kereskedelemhez. Erről a későbbiekben még beszélünk.

A Magyarországon élő örmények száma egyesek szerint 15 000 fő, akik közül sokan kereskedők. Néhányan nemesek vagy szpáhik,⁴¹ akiket nēmişnek neveznek.⁴² Nagy birtokokkal és különféle kiváltságokkal rendelkeznek. Az örmények kiemelkedő épületeket építettek Magyarországon, gyönyörű templomokat és plébániákat, amelyeknek a plébánosai kanonokok voltak. Császári adománylevelek alapján nemcsak saját bíróságuk és közigazgatásuk van, hanem járási gyűléseik és bíróságaik is, mert a nemzetüket és városaikat érintő vitás kérdéseket maguk rendezik. Mindazonáltal a bíróságukról a főbírósághoz lehet fellebbezni.⁴³

Erzsébetváros⁴⁴

325 Ez a város a régi időkben az Ebesfalva⁴⁵ nevet kapta, egy régi falu neve után, amely nagyon közel van ehhez a városhoz, és mára ennek egy negyedévé vált. Ez a város egy medencében épült, és zöld kertek veszik körül. A mellette lévő mező mentén folyik a Nagy-Küküllő⁴⁶ folyó, amelyet egy nagy, sok árkádos, tetővel fedett

36 Lásd a szerző másik kiadványát: Bžškean, 1819.

37 Örményül a szövegben: Hayak'atak' vagy Kērla.

38 Örményül a szövegben: Elisabēt'owpolis vagy Pašpalov. Korábbi neve: Ebesfalva.

39 Örményül a szövegben: Čowrčov. Magyarul: Gyergyószentmiklós.

40 Örményül a szövegben: Sibviz, Frumoasa. Magyarul: Szépvíz vagy Csíkszépvíz.

41 Lovasok az Oszmán Birodalomban.

42 Magyarul: nemes.

43 További irodalom: Kovács-Pál, 2013; Pál, 2015; Tamáska, 2018.

44 Örményül a szövegben: Elisabēt'owpolis.

45 Örményül a szövegben: Ėpēšfölvö.

46 Örményül a szövegben: Dořnova. A Târnava Mare folyó.

fahíd ível át. A folyó keleti oldalán fekszik az örmények földje, amely félóránnyira van a várostól. Ezt a királyi szabad várost ma *Pašpalov*nak hívják.⁴⁷ Kicsi és szép város, utcái egyenesek, házai téglából épültek. A legtöbb ház egyemeletes, és minden házhoz tartozik egy kert a városon kívül. A város lakói és urai örmények, akiknek száma 2300 fő. A 450 család többsége kereskedő, néhányan kézművesek és arisztokraták, akik a császári kiváltságoknak köszönhetően generációk óta szabadságot élveznek. Négy örmény templom található: az első a Szentháromság-templom. Az ajtajára van vésve, hogy az egész hívó lakosság részvételével épült. Mivel a kis templom nem volt elég nagy számukra, az újabb időkben a nagy piactéren egy nagy templomot építettek Szent Erzsébet, Magyarország patronájának tiszteletére. Ez a második kőtemplom egy hajóval, két nagy harangtoronnyal az elején, hat gyönyörű oltárral és két kétemeletes sekrestyével rendelkezik a főoltár két oldalán. A jobb oldalon található a nemesasszonyok galériája, ahol a liturgián részt vesznek. A bal oldalon a nyilvános könyvtár található.⁴⁸ A templom portálját gyönyörű szobrok és oszlopok díszítik, a kupolák rézből készültek, ez a város plébániatemploma.

326 A harmadik templom a központi tér nyugati oldalán található, és 1795-ben építették a Mechitarista Kongregáció atyái. Világos és szép, aranyborítású oltárokkal, szobrokkal, művészi festményekkel és gyönyörű oszlopokkal díszített. A főoltár két oldalán két sekrestye található, a sekrestyék felett pedig két galéria a nemesasszonyok számára, amelyeket aranykorlátok vesznek körül. Ennek a templomnak van egy bárka alakú szószéke, és a falakat különböző stukkódíszek díszítik. A templomot, valamint a templom melletti kolostort Péter és Pál főapostoloknak szentelték. Az udvaron található egy egyházi iskola, ahol örmény gyerekek tanulnak a kongregációnk atyáinak felügyelete alatt.⁴⁹

327 A negyedik templom a Keresztelő Szent János-templom, amelyet egy prominens fejedelem épített, aki erről a területről, a T’owrk’eanc’ családból származott. A templomban három oltár és gyönyörű ékszerek találhatók. De van itt egy régi kápolna is, amely egy magaslatra épült. A város lakói a nagyhéten látogatják ezt a kápolnát, és a férfiak és a nők olyan nagy áhítattal mennek a dombon lévő kápolnához, mintha az a Golgota hegye lenne. Ezt a kápolnát korábban lerombolták, de az örmény kereskedő, Žbneasay lelkének emlékére újra felépítették a hegy oldalán. Az oltár és a keresztre feszítést ábrázoló nagy szobor a Golgotát jelképezi, ahová évente ötször zarándokolnak el az emberek, és aminek során ünnepélyes szertartás zajlik papok részvételével. Van itt egy régi templom az ortodox [sic!] magyarok számára és egy régi fatemplom az ortodox vlachok számára. Nekik saját nemzetükből származó plébánosuk van.

A város iskolái, ahol az örmény gyerekek ingyenesen tanulnak latinul, németül és magyarul, szintén jelentősek. Vannak más fontos épületek is, például gyár fehér gyertyáknak (...). A legkiemelkedőbb épület a nagy régi erőd, amelyet az

47 Feltételezhetően a 19. század első felében is a helyi köznyelvben még az Ebesfalva elnevezés volt inkább használatos, mint az Erzsébetváros, legalábbis a szerző erre utal a szövegében.

48 Vö. Drost-Abgarjan-Kovács-Martí, 2011.

49 A mechitarista szerzetesekre utal.

Apafi uralkodó építtetett.⁵⁰ Az ő nevét régi latin betűkkel vésték az ajtóba. Az erődön néhány helyen nagy méretű képek láthatók. Az erőd egyik oldalán fényes udvart építettek, a másik oldalon színház építését tervezték. Az alsó oldalon található a kancellária és a nyilvános börtön, a kancellária vezetőjének és a börtön vezetőjének lakásaival együtt.

328 A város vezetősége az idősebbek közül kerül ki. Az örmények saját közösségük fölött uralkodnak, s a többi népet, kiket szolgálóknak tartanak, hatalmukban tartják. A császár rendelete sok szabadságot biztosít nekik; az örmények valószínűleg nem küldenek katonákat, és idegeneket sem vesznek fel. A város és annak minden helye és része az örmények tulajdona. Minden földbirtokos egy napon aratja le a földjeit, és ugyanezen a napon kezdik el a szőlő szedését is, és így szerveződik a város minden tevékenysége. Vasárnaponként az istentiszteleteket először a plébániatemplomban, majd a mechitaristák kolostorában, végül a Keresztelő Szent János-templomban tartják, amelynek saját főesperese van. A fő istentiszteleteket is a fent említett sorrendben celebrálják. Évente kétszer a lakosság elzarándokol a háromóránnyira fekvő Medgyes⁵¹ városába, ahol Szent Antal tiszteletére ünnepélyes szertartást tartanak. Emellett elzarándokolnak Segesvár⁵² városába is, a Szent Ferenc-kolostorba. Az ottani lakosok pedig Mária mennybevételének ünnepnapján zarándokolnak el Pašpalovba, ahol több pap vezetésével körmenetet tartanak.⁵³ Miután ünnepélyesen fogadják őket, másnap ugyanebben a körmenetben, sok ünnepelés után térnek vissza.

Pašpalovnak van elég földje és szántóföldje. A belőle származó jövedelmet a közalapba gyűjtik, és az egyházak, papok, bírák, tanítók és orvosok, pedagógusok, éjjeliőrök és lelkészek szükségleteire fordítják, mivel mindannyian díjazás nélkül kötelesek a társadalmat szolgálni. Mária Terézia uralkodása alatt négy nagy falut és öt erdőt vásároltak, amelyekből nagy bevételek folytak be a városi kincstárba.

329 Az örményeknek két nagy bíróságuk van a városban, az elsőt magisztrátusnak hívják, és 12 bíróból áll.⁵⁴ Közülük egyet minden harmadik évben megválasztanak, és pirov⁵⁵ néven a gyűlés és a nép vezetőjévé nevezik ki, azaz parancsnokká, akinek joga van a nép magánvitáit a házában rendezni és döntéseket hozni róluk. Amikor a két, egyenként hét főből álló bizottság parancsára megnyílik a bíróság vagy a magisztrátus, ott minden ügyben a tizenkét bíró közreműködésével döntenek. Ennek a bíróságnak is joga van döntést hozni vagy ítéletet hozni, ha a vérről⁵⁶ van szó, de köteles ítéletét előbb az erdélyi főbírósnak bejelenteni. A pirov írja alá és pecsételi le a város bélyegzőjével a magisztrátus minden döntését. Egyik bírója egy előkelő főkancellár, akinek képviselőjében a másodfokú bíróság egyik főura jár el. Mindkettőjük tisztsége életfogytiglan szól. Ezen főkancellár köteles

50 I. Apafi Mihály (1632–1690), Erdély fejedelme 1681–1690 között.

51 Örményül: Meteaș.

52 Örményül: Šikišvar.

53 Augusztus 15.

54 Örményül a szövegben: Makistrad. Vö. Trócsányi, 2018. 156–214.

55 A szó valószínűleg a magyar bíró szóból származik.

56 Azaz gyilkosságokról.

a gyűlés vizsgálatait és döntéseit röviden feljegyezni, majd azokat ezen bíróság előtt újra felolvasni, amelyeket a bírák ismét megvitatnak és a jegyzőkönyvbe bejegyznek. Ezt követően kihirdetik a döntést, amelyet a rendőrfőnök léptet életbe, aki a városi tanács egyik bírása, és minden harmadik évben újráválasztatik. A börtön vezetője a rendőrfőnök alárendeltje, köteles a város nyugalma fenntartani, valamint a bűnözőket és tolvajokat megbüntetni.

Bár a pirov elnököl a bíróságon, nem rendelkezik több hatalommal, mint a többi bíró. Minden problémát a gyűlés elé tár, köteles biztosítani a rend fenntartását, a bűnösöket megbüntetni és meginteni, oly módon, hogy őket a saját börtönébe helyezi, amely mindig közvetlenül a háza előtt található.

330 A második bíróság a szuda⁵⁷ nevet viseli, és 40 bíróból áll, akik kormányozzák a népet, és biztosítaniuk kell, hogy a középületek és a földek rendben maradjanak, hidak és egyéb dolgok felújításával. Van egy vezetőjük is, akit szudasnak⁵⁸ vagy oradornak⁵⁹ hívnak, és minden harmadik évben leváltják. Ő jogosult a bíróság előtt megjelenni, amikor csak akar, és egy hét főből álló főbizottság utasítására szervezi meg a bíróságát, és neki kell ellenőriznie a város épületeinek kezeléséért és felügyeletéért felelős személyeket, és meg kell büntetnie azokat, akik kárt tesznek a vagyonban. Van egy helyettese és más alkalmazottai, akikkel együtt hoz ítéleteket. Az ő aláírása nélkül azonban semmilyen ügyet nem lehet elintézni és semmilyen tartozást nem lehet kifizetni. Vannak más hivatalnokok és uralkodók is, például könyvelők, kincstárnokok, biztosok, ügyvédek, a szegények felügyelői, az árvák gondozói, valaki, aki a szentélyekre vigyáz, valaki, aki az adókat szedi be, valaki, aki a templomokat őrzi (...). E két bíróságon az 52 bírónak örménynek kell lennie, akiknek felettesei a pirov, a szudas és a rendőrség igazgatója, akiknek nem szabad rokonságban állniuk egymással. Ha azonban a vádat emelő rokonságban állnak a bíróval vagy a pirovval, akkor távol kell maradniuk a bíróságtól, és nem avatkozhatnak bele az általuk kezdeményezett eljárásba. Mindazoknak, akik vádat emelnek, írásban kell nyilatkozniuk vádjairól. Személyi változások esetén, vagy ha a per bonyolult, a két bíróság egy helyen ülészik.

331 A bírák megválasztása a következőképpen zajlik: Egy hét főből álló csoport bejelenti a népnek a választás napját. Ezen a napon az összes pap, az iskolás gyermekek és az egész nép a főtemplomba vonul, és az Oltáriszentség előtt térdre borulva eléneklik a *Jöjj, Szentlélek...* éneket, majd a plébános ünnepélyes istentiszteletet celebrál a város javára és a nép dicsőségére. Másnap a bírák összegyűlnek a bíróságon, ahol a pirovválasztáshoz kiosztják az 52 bírónak a 3 hüvelyk széles és 3 részre osztott papírdarabokat, amelyeknek csak az egyik széle nem osztott. Miután mindenki mondott valamit a társaság előtt, mindenki felír a papírára három nevet, akiket a 12 bíró közül alkalmasnak tart a pirov tisztségére, mert a pirovot

57 Örményül a szövegben: Sowda. A „sud-” (azaz súdni, perelni) szláv eredetű szóból eredő, a mindennapi köznyelvben használt kifejezés. Magyarul egyszerűen bíróság. A 19. századi magyar nyelvben, főleg a periratokban és jogi szövegekben előfordulhatott idegen alakban, mint „sud”, „suda”, amely a latin/szláv hatásból jön.

58 Örményül a szövegben: Sowdaš.

59 Örményül a szövegben: Óradör.

ebből a 12 bíróból kell választani. Aztán mindenki bedobja, amit írt, egy szavazó-urnába, amit két esküdt fejedelem elvesz, és külön helyre megy, és felírja a 12 bíró listáját a bírónak. Most megvizsgálják ezeket a cédulákat, hogy hányan írtak egy-egy nevet. Majd ezeket a neveket bejelölik a listán, és elviszik a bíróságra. A bíróságon felolvassák őket, és azokat a cédulákat, amelyekre a legtöbb nevet írták, elküldik a német császárnak. Ezután felhívják a német császárt, hogy válasszon a három jelölt közül, vagy döntsön az egyik mellett. De ezt a megtiszteltetést majdnem mindig sok névnek ítélik oda. Ezután maguk szavaznak, és elküldenek egy helyi szolgát, hogy örömük jeléül puskalövessel jelentse be a jó hírt az ajtóban. A pirov megválasztása után a szudas megválasztása következik, akit a rendes bírák soraiból választanak, a választás ugyanilyen séma szerint történik. Ezután következik a rendőrigazgató megválasztása, és minden választás után a város szolgái az ajtókhöz mennek és puskával lőnek, majd ebéd után a magisztrátus tagjai az újonnan megválasztottakhoz mennek és gratulálnak nekik. Aztán jönnek a köznemesek, majd a papok. Ez a választás három hónappal előre történik, és amíg a császár rendelete a pirov megerősítésére meg nem érkezik, senki sem léphet hivatalba. Amint megérkezik az ediktum, mindenki bemegy a templomba, és az oltár előtt elénekli a *Téged Isten dicsérünk...* himnuszt. Az ünnepélyes istentisztelet után nagy örömmel hirdetik ki a választást, majd a bírák és a papok rangjuknak megfelelően visszatérnek a megválasztottak otthonába, és gratulálnak nekik. Így ünneplik a választást.

Szamosújvár⁶⁰

332 Ezt a szabad királyi várost magyarul Szamosújvárnak⁶¹ és latinul Armenopolisnak,⁶² azaz Hayak'alak' néven nevezik, amelyet az örmények 1703-ban építettek egy gyönyörű mezőn a Szamos⁶³ folyó mellett.⁶⁴ A császár 1711-ben különböző kiváltságokat biztosított nekik. Lakosainak száma körülbelül 6000 fő, valamennyien örmények. A városnak 1000 háza van, amelyek többsége téglából épült és egyemeletes. A gazdagok szabad nemesi rangúak és generációról generációra azok is maradnak, a többiek pedig kereskedők. Nagyon kevés itt a kézműves és a külföldi, akiket nem lehet városlakóknak nevezni. Három templomuk van. Az első és legfontosabb az újonnan épült főtemplom, amely a Szentháromságnak van szentelve. Nagy és szép, öt kőoltárral és mellette egy kis kápolnával. Ez a templom Erdély egyik legpompásabb és legnagyobb temploma. A második templom Salamon nevét viseli, és nem különösebben nagy, akárcsak a harmadik templom, amely a magyar ferencesek kezében van. A város utcái szélesek és néhol kockakövekkel borítottak. Van itt egy nagy textilgyár és egy egész Erdélyre kiterjedő börtön. Minden bűnözőt erről a környékről ott tartanak fogva, és néhányan életfogytiglan ott maradnak. A város vezetése a pašpalovi városvezetés és törvények mintájára működik. Két bíróságukon 12 bírjuk és 40 tiszttelöljük van, akiket szudának hívnak. Joguk

60 Örményül a szövegben: Kēřla (Örményváros).

61 Örményül a szövegben: Šomowšowvar.

62 Örményül a szövegben: Ařmēnōbōli.

63 Örményül a szövegben: Šomowš. Magyarul: Kis-Szamos.

64 Pop, 1998, 2002.

van megölteni az alattvalókat is. De a felhatalmazás ennek végrehajtására az erdélyi főbírástól függ, amelynek székhelye Kolozsvár⁶⁵ városában van. Néhány falu is hatalmuk alatt áll a város jövedelme céljából, s e falvak lakói úgy élnek, mint e közösség jobbágysai.

Gyergyószentmiklós⁶⁶

333 Ez egy terjedelmes város, sok lakossal, és három mérföldön át húzódik egy folyó mentén. 3000 örmény család él itt, de az őslakosok magyarok. Az örmény templom szép és világos, és az oldalajtón egy emléktábla található, amire fel van írva:

„Ez a templom 1733-ban épült a čurčovi egyszerű örmény lakosság pénzéből, Blēpan⁶⁷ Tēr Simeon T’orosean és Tēr Yohannēs idejében, T’oros Agonc’ plébános idejében, amikor az Ała, Łazar Ohanisean pirov volt, és más méltóságok idejében, akiknek a neve szerepel a templom kondakjában. Tudjátok ezt, imádkozzatok és mondjátok értünk a »Kyrie Eleison«-t. Ámen!”

Úgy tűnik, a lakosság többségét az örmények uralják, akik között vannak nemesek, és sok kereskedő, akiknek saját, 12 bíróból álló bíróságuk van, amelyből a pirovot, a főparancsnokot választják. Az örmény lakossággal szemben minden pert ezek a bírák folytatják le, de a halálbüntetésről a magyar bíróság dönt. Az örményeknek nincs nyilvános börtönük.⁶⁸

Szépvíz⁶⁹

334 Körzeti település, amelyben a magyarok mellett 52 örmény család él, 220 fővel. Kereskedelemmel foglalkoznak. Saját bíróságuk is van, amely 12 bíróból áll, de a gyergyószentmiklósi bíróságtól függnék. Van egy templomuk és egy nagyon szegényes kolostoruk [sic!]. De Vardapet H[ayr] Ałek’sander Inčičean – aki plébánosuk volt – nagy erőfeszítéseinek és reformjainak köszönhetően nemcsak templomuk épült és virágzott fel, hanem a nép más nemzetek előtt is büszkélkedhetett műveltségével. Grigoripölisban,⁷⁰ a Szent Világosító [Gergely] templomában a következő emlékfeliratot találtuk:

„ŘČXG [1694] évben, február harmadik napján, Szent Szargisz szombatján, a tisztátalan tatárok a magyarok földjén, a Sipviz nevű járási városban portyáztak, és a többi néppel és a pappal együtt elfogták a Szent Lowsavorič’⁷¹ szertartását valló örmény lakosságot. A szentmise alatt törtek be, és 148 embert kiraboltak. Az Úr-isten szabadítsa meg minden hívőt.”

65 A szövegben: Glowž.

66 A szövegben: Sēnd Migloš vagy Čurčov.

67 Plébános.

68 A gyergyószentmiklósi örményekről: Garda, 2007.

69 Örményül: Sibviz.

70 Grigoriopol a Dnyeszter mentén. 1792-ben II. Katalin ukázára örményeket telepítettek ide.

71 Világosító Szent Gergely (kb. 257 – vsz. 331). Örményországban az ő tevékenységéhez kötik a kereszténység felvételét.

Déva⁷²

335 Déva egy nagy és gazdag járási város, a dombon álló erőddel és gyönyörű kőházakkal. Van itt néhány háza az örmény kereskedőknek, akiknek a tulajdonában van egy kis templom, amelyet Step'an Põšnaxean ebesfalvi bíró építtetett. Örmény papjuk azonban nincs, ezért egy ferences pap gondozza őket. Nem emlékszünk semmi említésre méltóra ebben a városban, kivéve az emberek vendégszeretetét.

Enyed⁷³

336 Fontos város a Maros folyónál,⁷⁴ és egy várral rendelkezik, amelynek vizesárka tele van vízzel. A városban néhány örmény család él, de saját templomuk nincs ott.

Abrudbánya⁷⁵

337 Jól prosperáló járási város, arany- és ezüstbányákkal. Van itt néhány örmény kereskedő háza. Örmények élnek Torda⁷⁶ és Régen⁷⁷ településen is.

Kézdivásárhely⁷⁸

338 Nagy és népes járási város, amelyben néhány örmény család is él. Kanta⁷⁹ településen is élnek örmények, ahová egy hídon keresztül lehet eljutni. Nekik sincs saját templomuk és papjuk, mint az örményeknek a nagyvárosban, Udvarhelyen,⁸⁰ ahol korábban egy jelentős jezsuita iskola működött.

Marosvásárhely⁸¹

339 Nagy és népes város a Maros⁸² folyó mentén. Nagy iskolája és ferences kolostora van, és a jezsuitáknak is fontos iskolájuk volt itt. Van itt 10 örmény család és híres kereskedő, de nincs saját templomuk.

Újvidék⁸³

340 Ez egy újonnan épült királyi szabad város, amely a nagy Duna északi oldalán épült a megközelíthetetlen Pétervárad⁸⁴ erőddele szemben. Éppen ezt a folyót követve, különböző magyarországi és délszláv városok meglátogatása után tutajon érkezünk oda.⁸⁵ Ez a gazdag város sok házzal, közigazgatási épülettel és templom-

72 A szövegben: Tëva.

73 A szövegben: Aynowt.

74 A szövegben: Mõrowš.

75 A szövegben: Aprowt.

76 A szövegben: Dowrta.

77 A szövegben: Řëkin.

78 A szövegben: Gezti Vašarhël.

79 A szövegben: Ganda.

80 A szövegben: Ôtërhëyay, azaz Székelyudvarhely.

81 A szövegben: Mõrowš Vašarhël.

82 A szövegben: Mõrowš.

83 A szövegben: Naysoc', szerbül: Novi Sad, németül Neusatz.

84 A szövegben: Bëdrovaratinu.

85 Ez a Slaviára utal.

mal rendelkezik. Régen sok örmény és jeles kereskedő élt itt. Sokan Pēlratból⁸⁶ költöztek ebbe a városba. Mostanra azonban már csak 30 örmény család maradt, akiknek a Szent Világosító [Gergely] nevében egy pompás kőtemplom van a tulajdonukban. A templom mellett áll a plébános kőháza, melynek kertje a Dunáig nyúlik. Ez a kolostortemplom akkor élte fénykorát, amikor H[ayr] Karapet Vardapet volt ott adminisztrátor. A templomnak földjei is vannak, amelyeket a császár megbízásából a mechtarista kongregáció egy személye kezel. Ebben a templomban az ortodox rácok,⁸⁷ akiknek nincs saját templomuk, a görög rítus szerint imádkoznak. Néhány nap múlva átkeltünk a nagy Duna folyón, és megérkeztünk a túlsó városba, illetve a hatalmas péterváradi erődbe, hogy üdvözljük a fejedelem, a császár testvérének érkezését a püspöknél. Ezt a várost felülről egy nagy, csónakok sorából kialakított hídon keresztül lehet megközelíteni. Láttunk ott nagy hajókat, amelyek a Fekete-tengeren fekvő Vitinből érkeztek hozzánk. Figyelemre méltó a minden oldalról megerősített, három emelet magasra emelkedő erődítmény elhelyezkedése. Az erőd alsó része olyan nagy gonddal épült, hogy a folyóba nyúlik. Az erőd előtt megközelíthetetlen bástyák, titkos utak és csapdák vannak. A külső oldalon széles árkokat láttunk, a következő oldalon pedig megközelíthetetlen sziklákat és egyebeket. Az oszmánok 1526-ban foglalták el ezt az erődöt, amely akkoriban még nem volt annyira megerősítve. De 1687-ben, amikor a magyarok uralkodtak ott, és az erőd a németekhez került, ők erősen megerősítették. Az erőd virágzásnak indult, és 1716-ban vált híressé, amikor az ellenséget kiűzték a faluból,⁸⁸ és az ott élők nagy győzelmet arattak.⁸⁹

Nagyvárad⁹⁰

341 Nagy és népes erődített város. Nagy épületekkel rendelkezik, például templomokkal stb. 10 örmény család él itt, sokan közülük gazdagok és előkelők, de nincs templomuk és [külön] papjuk. Latin papok gondoskodnak róluk.

Temesvár⁹¹

342 Ez egy hatalmas erődített város és erődítmény, amely nagyon szép. Áthatolhatatlan falakkal van megerősítve. Körös-körül különböző bástyák találhatók, és sok ágyúja van. Ellenálló ajtók és mély árkok teszik megközelíthetetlenné ezt az erődöt. Az erőd körbejárása két órát vesz igénybe, ha a bástyákat is beleszámítjuk. Ez a csodálatos, népes város kőből épült, utcái kövezettek. Fontos, szép épületeket, nagy palotákat és gyönyörű templomokat láttunk.

⁸⁶ Belgrád.

⁸⁷ A szövegben: Āac’k’. A 19. század elejéig a Habsburg Monarchia ortodox szláv lakosságát rácok (Raizen, Raitzen vagy Rascier) néven emlegették.

⁸⁸ A péterváradi csatára, az 1716. augusztus 5-én vívott ütközetre utal, amelyet a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom seregei vívtak. Savoyai Jenő herceg vezetésével a Habsburgok-seregek döntő győzelmet arattak.

⁸⁹ Vö. Lazić, 2014.

⁹⁰ A szövegben: Ōratia vagy Nők Varöt.

⁹¹ A szövegben: Dēmāšvar, az egykori Dēmēna.

A katedrális csodálatos, a város terei és arzenáljai kiterjedtek, négy nagy kolostorral és papsággal. Van néhány örmény család is, de nekik sem saját templomuk, sem lelkészük nincs. Amikor elhagytuk ezt a várost, sok magyarországi településen és városon keresztül utaztunk. Sok helyen láttunk örmény házakat, örmény uralkodókat és helytartókat, akik idegen népeket irányítottak.

Szeben⁹²

343 Szabad királyi város, a szászok által lakott tartomány fővárosa, amely korábban egész Erdély fővárosa volt. Itt volt a királyi udvar is, amely aztán Kolozsvárra költözött.⁹³ Ez a nagy főparancsnok, a katonai kormányzat és a királyi kincstár székhelye. Gyönyörű város, nagy és népes, sok magas kőépülettel, kettős fallal megerősítve, a Szeben folyó mellett elterülő széles síkságon.⁹⁴ A város ortodox lakosainak négy temploma van. Feltűnő a gyönyörű és nagy főtemplom, amelynek márványoltára oszlopokkal díszített. A templom mellett láttuk a plébános nagy lakását, ahol egykor jezsuita kolostor állt. Ott láttunk két iskolát és egy zárdát, ahol lányokat oktatnak. Jelentős a nagy tér és a tér közepén álló szökőkút is. Szintén fontos Brukenthal herceg palotája,⁹⁵ amelyben értékes ékszerek, újszerű tárgyak és mesteri festmények gyűjteménye található. Az örmények között több kereskedőnek is van itt üzlete.

Szászsebes⁹⁶

344 Ez egy királyi szabad város a Sebes⁹⁷ folyó mentén. Alapítása 1150-ben történt, és egyházi székhely is. Lakói szászok, bár vannak örmények is, akik kereskednek, de nincs saját templomuk.

Brassó⁹⁸

345 Fontos királyi szabad város, népes, nagy és fallal körülvett, 1203-ban épült a hegyek közepén, a havasalföldi vagy oláh⁹⁹ határon. Szép épületei és szép terei vannak, a város utcái szélesek és kikövezettek, amelyekben víz folyik, és minden szemetet eltávolít. Nagyon szép a szászok temploma, amelynek csiszolt falai vannak és tornyokkal van díszítve. A templom 117 lépcsőfok hosszú és 33 lépcsőfok széles. Hat ajtaja van, és a harangtorony magassága a harangokig 136 [láb], a harang pedig három sing magas. Gyönyörű az ortodox templom, ahol liturgiát celebráltunk, mert a kevés örménynek ebben a városban nincs temploma. Ennek a városnak három nagy külvárosa van, ahol havasalföldiek is élnek, akiknek van egy régi, tornyos templomuk, a Šk'ëy¹⁰⁰ címen. A városon kívül van egy erőd és egy ferences kolostor.

92 A szövegben: Sipin.

93 Vö. 332. sz.

94 Ez a Zibin folyóra utal.

95 A szövegben: Prowgndal. Samuel Freiherr von Brukenthal, Erdély kormányzója 1777-től 1787-ig.

96 A szövegben: Sas Sëpëš.

97 A szövegben: Millerpach. A folyó német neve után: Mühlbach.

98 A szövegben: P'rašov.

99 A szövegben: owlahow.

100 Ez a felső külvárosban található Szent Miklós-templomra utal.

Miután megérkeztünk ebbe a városba, amely a magyarországi határátkelő, először Havasalföld vagy Oláhia, majd Bulgária felé vettük az irányt.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Anderson

2006 Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és terjedéséről*. Bp., 2006.

Brenner

1990 Brenner, Peter J: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen, 1990. (Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 2. Sonderheft.)

Bžškeanc’

1819 Bžškean, Minas: *Patmowt’iwn Pontosi: or ē Seaw cov storagreal Minas v. Bžškean Trapi-zonc’woy* [Pontosz története, amely a Fekete-tenger története, amelyet Minas Vardapet Bžškean írt le]. Vēnētik, 1819.

1830 Bžškeanc’, Minasay: *Čanaparhordut’iwn i Lehasan ew hayl kołmans bnakeals i Haykazanc’ sereloy i naxneac’ Ani k’alakin* [Utazás Lengyelországba és más országokba, amelyeket olyan örmények laknak, akiknek ősei Ani városából származnak]. I Venetik, I Vasn Srboy Łazaru, 1830.

1877 Медици Минай, архимандрит: Армянскія древности Таврическаго полуострова. Извлечение из «Путешествия по Польше и другим местам обитаемым армянами, переселившимися из древнего столичного города Ани». [A Tauriai-félsziget örmény régiségei. Részletek az „Utazás Lengyelországban és más vidékeken, ahol az Áni ősi fővárosából származó örmények letelepedtek” című műből]. Пер. с армянск. Христофора Кушнерева. In: *Записки Одесскаго общества истории и древностей*, 10. (1877) 441–451.

2019 *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc’ über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Hg. v. Kovács, Bálint – Grigoryan, Grigor. Wien–Weimar–Köln, 2019. (Armenier im östlichen Europa, 5.)

Catalogue des livres

1858 *Catalogue des livres de l’imprimerie arménienne de Saint Lazare*. Venice, 1858.

Drost-Abgarjan–Kovács–Martí

2011 Drost-Abgarjan, Armenuhi – Kovács, Bálint – Martí, Tibor: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig–Eger, 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin, 1.)

Garda

2007 Garda Dezső: *Gyergyói örmények könyve*. I–II. Bp., 2007.

Hegel

1979 Hegel, Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Bp., 1979.

Kovács

2014 Kovács Bálint: Az elképzelt őshaza. Az örmény főváros, Ani mint emlékezeti hely. In: *Világtörténet*, 36. (2014) 3. sz. 509–518.

2015 Kovács, Bálint: Ursprungsimagination. Die armenische Hauptstadt Ani als lieu de mémoire. In: *Leipziger Zugänge zur rechtlichen, politischen und kulturellen Verflechtungsgeschichte Ostmitteleuropas*. Hrsg. v. Müller, Dietmar – Skordos, Adamantinos. Leipzig, 2015. 251–260.

2019 Kovács, Bálint: Die armenische Hauptstadt Ani und die ‚Ani-Armenier‘ in Siebenbürgen. Ein Symbol der Gruppenbildung im 19. Jahrhundert. In: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Hg. v. Kovács, Bálint – Grigoryan, Grigor. Wien–Weimar–Köln, 2019. 72–83.

Kovács–Grigoryan

2019 Kovács, Bálint – Grigoryan, Grigor: Einleitung. In: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Hg. v. Kovács, Bálint – Grigoryan, Grigor. Wien–Weimar–Köln, 2019. 13–39. (Armenier im östlichen Europa, 5.)

Kovács–Pál

2013 *Távol az Araráttól. Az örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása*. Szerk.: Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013.

Kronprinzenwerk

1898 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Bd. 19. Galizien. Hg. v. Rudolf (Österreich, Erzherzog). Wien, 1898.

Lazić

2014 Lazić, Ljiljana: *Jermenska crkva u Novom Sadu*. Novi Sad, 2014.

Nagy

2008 Nagy Kornél: Az erdélyi örmény egyházhoz kapcsolódó olaszországi forrásokról. In: *Lymbus. Magyaraságtudományi Közlemények*, 6. (2008) 411–428.

2020a Nagy Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*. Nyír-egyháza, 2020. (Collectanea Athanasiana I. Studia, 12.)

2020b Nagy, Kornél: The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv (1664–1681). In: *Eastern Theological Journal*, 6. (2020) 1. sz. 35–75.

2021 Nagy, Kornél: *The Church-Union of the Armenians in Transylvania (1685–1715)*. Göttingen, 2021. (Refo500 Academic Studies [R5AS], 81.)

Nichanian

2014 Nichanian, Marc: *Mourning Philology: Art and Philology at the Margins of the Ottoman Empire*. New York, 2014.

2019 Nichanian, Marc: Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc'. In: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Hg. v. Kovács, Bálint – Grigoryan, Grigor. Wien–Weimar–Köln, 2019. 40–71.

Pál

2015 Pál Emese: *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben*. Kolozsvár, 2015.

Petschar

2011 Petschar, Hans: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Staatspatriotismus und Staatsutopie im Kronprinzenwerk. In: *Austriaca. Cahiers universitaires d'information sur l'Autriche*, 73. (2011) 1. sz. 49–72. DOI: 10.3406/austr.2011.4940.

Pop

1998 Pop, Virgil: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 21. (1998) 2. sz. 168–191.

2002 Pop, Virgil: *Armenopolis, oras baroc*. Cluj-Napoca, 2002.

Sargsyan

2018 Sargsyan, Tatevik E.: Minas Bžyszian i jego relacja o Ormianach Lwowa [Minas Bžškeanc’ és beszámolója a leMBERGI öRMÉNYEKRŐL]. In: *Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, 5. (2018) 159–193. DOI: <https://doi.org/10.12797/lh.05.2018.05.07>.

Schütz

1978 Schütz, Edmund: The Stages of the Armenian Settlements in the Crimea. In: *Transcaucasia*, 2. (1978) 116–135.

Seidel

2014 Seidel, Katja: *Girolamo Portos Bericht von seiner Reise nach Süddeutschland und Österreich. Edition der Handschriften von 1709, 1710 und 1715 mit sprachhistorischem Kommentar*. Berlin, 2014.

Simēon

2007 *The Travel Accounts of Simēon of Poland. (Simeon dpri Lehats’woy Ughegrut’iwn)*. Introduction and annotated translation by George A. Bournoutian. Costa Mesa, 2007.

Tamáška

2018 Tamáška Máté: *Örmény városképek Erdélyben*. Bp., 2018.

Tandecki–Flachenecker

2015 Tandecki, Janusz – Flachenecker, Helmut: Einführung. In: *Neuere Editionen der sogenannten „Ego-Dokumente“ und andere Projekte in den Editionswissenschaften*. Hg. v. Tandecki, Janusz – Flachenecker, Helmut. Toruń, 2015. 9–12.

Tchobanian

2001 Tchobanian, Pavel: Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles). In: *Ani, capitale de l’Arménie en l’an mil*. Éd.: Kévorkian, Raymond H. Paris, 2001. 276–282.

Timirgazin

2008 Тимиргазин, Алексей Дагитович: Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на острове Св. Лазаря в Венеции Минас Бженкянц (Минас Медицины) [A velencei San Lazzaro-szigeten működő örmény katolikus mechitarista kongregáció tagja. Minas Bžškeanc’ (Minas Medici)]. In: *Исследования по арменистике в Украине*. Вып. 1. Симферополь, 2008. 111–116.

Tololyan

1999 Tololyan, Khachig: Textual Nation: Poetry and Nationalism in Armenian Political Culture. In: *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Eds.: Suny, Ronald Grigor – Kennedy, Michael D. Ann Arbor, Mich., 1999. 79–102.

Trócsányi

2018 Trócsányi, Zsolt: Die Rechtslage der Armenier in Transsilvanien während des Diploma Leopoldinum (1690–1848). In: *Armenier im östlichen Europa. Eine Anthologie*. Hrsg. v. Ganjalyan, Tamara – Kovács, Bálint – Troebst, Stefan. Köln–Weimar–Wien, 2018. 156–214.

Wilke

1997 Wilke, Brigitte: *Vergangenheit als Norm in der platonischen Staatsphilosophie*. Stuttgart, 1997. (Philosophie der Antike, 4.)

BÁLINT KOVÁCS

TRANSYLVANIAN “ANI-ARMENIANS” IN TRAVELOGUE BY MINAS BŽŠKEANC’

The study examines the 1830 travelogue by Venetian Mekhitarist monk Minas Bžškeanc’ (1777–1851), titled *Travel to Poland and Other Countries Inhabited by Armenians Descended from the Ancestors of Ani*. Written in Armenian, the 424-page work provides an unparalleled source on Central and Eastern European Armenian communities. While the title emphasizes Armenians in Poland, Bžškeanc’'s account covers a broader geographic area, from Vienna to the Caspian Sea, with particular attention to Armenians in the Carpathian Basin.

The text functions simultaneously as a travelogue, historical essay, and literary work, blending scholarly research with imagination. It exemplifies the literary shaping of collective identity and cultural memory, using the former Armenian capital, Ani, as a focal point. Bžškeanc’'s travelogue is historically, culturally, and literarily significant, contributing to diaspora studies and the history of Eastern European Armenian communities. Notably, he was among the first Armenian authors to write in modern Armenian (ašxarhabar).

Bžškeanc’ presents Eastern and Central European Armenians as a unified ethnic community based on shared ancestry, prefiguring nationalist identity discourses. Through the Ani origin myth, dispersed communities could conceptualize a common historical and cultural heritage despite geographic and social differences. This aligns with Benedict Anderson’s concept of “imagined communities,” whereby members of a nation perceive themselves as part of a common community. In the annex of the study, a Hungarian-language translation of the sections on Armenians in the Carpathian Basin is published.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

